

Tatar Sözlükbiliminde İki Dilli Sözlükler: Madde Başlı Rusça Sözlükler*

Bilingual Dictionaries in Tatar Lexicography: Russian-Tatar Dictionaries

Alina MİNSAFİNA**

ÖZ

İki dilli sözlük, bir dilin (giriş dilin) söz varlığının diğer dilde (çıkış dilde) karşılıklarını veren leksikografik eserdir. XVI. yüzyıldan itibaren Kazan'ın Rus egemenliği altına geçmesiyle Ruslarda Tatarca'yı öğrenme isteği ve ihtiyacı yoğunlaşmıştır. Bu amaçla Rusça-Tatarca sözlüklerin hazırlanması başlamıştır. XVIII. yüzyıl öncesi Tatarca sözlükler el yazılı sözlüklerdi. Basılı sözlükler ise XIX. yüzyılın başından itibaren görülmektedir.

K. Minnullin ve R. Valiullin'in (1998) hazırladıkları *Tatarskiy Yazık v Slovaryah [Tatarский язык в словарях; Sözlüklerde Tatar Dili]* adlı kitabında 1801 yılından itibaren 1998 yılına kadar 235 değişik Tatarca sözlüğün basıldığını görüyoruz. Günümüzde de bu eğilim devam etmektedir. Bu çalışmanın amacı Tatar iki dilli sözlükbilimin gelişmesini açıklamak, önemli leksikografik eserleri belirtmek, Rusça-Türkçe sözlüğün makro ve mikroyapılarını göstermek ve bu dil çiftini oluşturan farklı sistemli dillerin iki dilli sözlükleri hazırlanması sırasında meydana çıkan sorunları belirtip onların sözlüklerde nasıl çözülmüş olduğunu göstermektir.

Anahtar kelimeler: Tatar sözlükbilimi, Tatarca iki dilli sözlükler, Madde başlı Rusça sözlükler

ABSTRACT

A bilingual dictionary is a book which gives equivalents of vocabulary of one language (the input language) into another (the output language). From as far back as the 16th century the interest of Russian people in the Tatar language can be observed. The need to learn Tatar was given great importance. For this purpose, Russian-Tatar dictionaries were prepared. The first Tatar dictionaries were handwritten. Printed dictionaries appeared at the beginning of the 19th century. In the book *Tatarskiy Yazık v Slovaryah [Tatarский язык в словарях; Tatar Language in Dictionaries]* by K. Minnullin and R. Valiullin we can see that from 1801 until 1998 235 Tatar dictionaries were published and this is still continuing today. The aim of this paper is to show the process of Tatar bilingual lexicography development and to indicate its importance to the Russian people. Tatar dictionaries, to describe their micro and macrostructures and show the problems arising in bilingual dictionaries and the ways they were solved.

Keywords: Tatar lexicography, Tatar bilingual dictionaries, Russian-Tatar dictionaries

*Bu çalışma "Rus Sözlükçülüğü ve Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Rusça-Türkçe Sözlükler" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

*Sorumlu yazar/Corresponding author:
Alina Minsafina (Doktora Öğrencisi),
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: minsafina@yandex.com
ORCID: 0000-0001-6413-8429

Başvuru/Submitted: 21.06.2019

Kabul/Accepted: 13.08.2019

Atıf/Citation: Minsafina, A. (2020). Tatar sözlükbiliminde iki dilli sözlükler: Madde başlı Rusça sözlükler. *Dilbilim Dergisi - Journal of Linguistics*, 34, 15-25.

<https://doi.org/10.26650/jol.2020.002>

1. Giriş

Bir dilin gelişimini etkileyen faktörlerden birisi, başka dillerle etkileşimdir. Bu etkileşim özellikle birbirinden farklı dillere sahip olan etnik grupların kısa veya uzun süre içinde yan yana yaşadıkları zaman belli olmaktadır. Ortak veya komşu siyasi, iktisadi ve kültürel ortamda yaşayan etnik gruplar bir birilerini anlamak ihtiyacını duyarlar ve kural olarak bir birilerinin dillerini öğrenirler. Böyle bir etkileşim modelin tipik örneği Rus ve Tatar dillerinin arasında yüzyıllar boyunca süren ilişkidir. Bu sürecin en belirgin göstergesi ise Tatarlara Rusça ve Ruslara Tatarca öğretmek amacıyla hazırlanan iki dilli sözlüklerdir.

İki dilli sözlük, *bir dilin söz varlığını ve deyimlerini gösteren ve onları diğer dile çeviren sözlüktür* (Correard, 2006, s. 787).

Berkov, iki dilli sözlüklerde bir dilin (giriş dilin) unsurlarının (sözcük veya ifade) başka bir dilde (çıkış dilde) tam karşılığının bulunmasının önemli olduğunu ifade etmektedir. Çeviri sözlükbilimi edebi çeviri işine benzemektedir: İyi bir çeviri yapmak çok şeyi bilmeyi ve belli çeviri yöntemlerine sahip olmayı gerektirir. Fakat sadece bu iki etken tek başına çevirinin yüksek kalitesini ve yeterliliğini garanti etmemektedir (Berkov, 2004, s. 4).

Her millet zengin bir sözlük yapma tarihine sahiptir. Tatar sözlükbilimi kökenleri Orta Türkçe çağına dayanmaktadır. Türk dünyasında ilk bilinen sözlük Mahmut Kaşgarlı'nın *Divânü Lügâti'-Türk* eseridir. Bunun dışında Türk dili tarihi ve özellikle Tatar sözlükbilimi için önem taşıyan diğer bir eser XV. yüzyılda Hristiyan misyonerleri tarafından yapılan *Codex Cumanicus* sözlüğüdür.

Rus-Tatar ilişkileri tarihinin yüzyıllarca sürmesine rağmen Ruslar ve Tatarlar arasındaki iletişim alanının gelişmesi ve genişlemesi Kazan Hanlığı'nın Rus devleti egemenliğine düşmesiyle hızlanmıştır. XVI. yüzyıldan itibaren Ruslarda Tatar diline karşı merak uyanmış ve Tatarca'yı öğrenme isteği ve ihtiyacı yoğunlaşmıştır. Zaman geçtikçe Rusların Tatarca'yı bilme, kamu yönetiminde önem kazanmıştır. Bir yandan Tatarca başka Türk halkları ile iletişim kurmak veya mevcut ilişkileri genişletmek için kullanılmıştır. Diğer yandan ise büyümekte olan Rus devletinin çıkarlarını öngörme amacıyla Tatar halkının yaşadığı bölgelerde çalışacak Rus memurların eğitimi söz konusudur. Böylece, bazı okullarda Ruslara Tatarca öğretecek özel Tatarca sınıfların açılma ihtiyacı duyulmuştur. Dilin öğrenilmesini kolaylaştırmak amacıyla ise Rusça-Tatarca sözlüklerin hazırlanması başlamıştır (Nugmanov, 1964, s. 8-9).

Rusya topraklarında Arap harfleriyle yayın yapacak basım evlerin sayısı çok az olduğundan dolayı XVIII. yüzyıl öncesi Tatarca sözlükler el yazılı sözlüklerdi. Basılı sözlükler ise XIX. yüzyılın başından itibaren görülmektedir. Birikilmiş sözlük hazırlama tecrübesi XX. yüzyılda gelişmeye devam etmiştir. K. Minnullin ve R. Valiullin'in (1998) hazırladıkları *Tatarskiy Yazık v Slovaryah [Tatarский язык в словарях; Sözlüklerde Tatar Dili]* adlı kitabında 1801 yılından itibaren 1998 yılına kadar 235 değişik Tatarca sözlüğün basıldığını görüyoruz. Günümüzde de bu eğilim devam etmektedir.

Tatarca iki dilli sözlüklerin XX. ve XXI. yüzyıllardaki gelişim sürecini şüphesiz Rus

sözlükbilimi etkilemiştir. Rus sözlükbilimcilerin sözlük hazırlama yöntemleri modern Tatarca tek ve iki dilli sözlüklerin temelini oluşturmuştur. Rus sözlükbilimi, bazen dünya biliminde benzeri olmayan çok çeşitli sözlük türleri ortaya koymuştur. Rus sözlüklerin zengin tarihi XI. yüzyılda başlamıştır. İlk Rusça sözlükler eski el yazmalı kitaplarda geçen anlaşılmasız sözcüklerin anlamlarını anlatmak ihtiyacından meydana gelmiştir.

Modern sözlükbilimciler (B. Larin, L. Kovtun, V. Nimçuk, S. Lünden) XVI-XVIII. yüzyıllarda hazırlanan Rus sözlükleri sayesinde iki temel leksikografik geleneğinin meydana geldiğini belirtmektedir. Çok sayıda azbukovnik¹ ve açıklama sözlüklerin oluşturulması, sözlüklerde sözcüklerin alfabe sırasına göre düzenlenmesini etkilemiştir. Sözcüklerin bu yöntemle düzenlenmesi, açıklanmış sözcüklerin asıl metinlerle ilişkilerinin kaybolmasına neden olmuştur. Bu süreç Rus sözlükbiliminin ayrı bir bilim dalı olarak oluşmasını ve gelişmesini hızlandırmıştır. Diğer taraftan canlı konuşma diline dayanan konuşma kılavuzları ve kalıp sözler sözlükleri sözcüklerin konulara göre düzenlenmesine yol açmıştır. Sözcük birimlerinin kavram alanlarına göre sıralanması daha sonra kavram sözlüklerin varlığında gerçekleşmiştir (Kozırev ve Çernyak, 2000, s. 17-18).

Rus sözlükbilimin dönüm noktası olarak Dmitriy Uşakov'un editörlüğü altında hazırlanan *Tolkoviy Slovar Russkogo Yazıka* [*Толковый словарь русского языка; Rus Dilinin Açıklamalı Sözlüğü*] (ciltler 1-4 1934-1940) eseri kabul edilmektedir. Uşakov'un yenilikçi yaklaşımı kendisini madde yapılandırmasında belli etmiştir. Sözlük maddesinde gösterilen madde başı sözcüğün telaffuzu, yazılışı, dilbilgisel ve üslup özellikleri, bazı etimolojik bilgiler, Uşakov sözlüğünü bir normatif sözlük haline gelmesini sağlamıştır. Uşakov'un sözlük hazırlamasında takip ettiği yöntemler sonraki yıllarda Rus açıklamalı sözlüklerde kullanılmış ve iki dilli sözlük hazırlanma yöntemleri için bilimsel bir temel oluşturmuştur.

Çalışmamızın amacı Tatar iki dilli sözlükbilimin gelişmesini açıklamak, önemli olan leksikografik eserleri belirtmek, Rusça-Türkçe sözlüğün makro ve mikroyapılarını göstermek ve bu dil çiftini oluşturan farklı sistemli dillerin iki dilli sözlükleri hazırlanması sırasında meydana çıkan sorunları belirtip onların sözlüklerde nasıl çözülmüş olduğunu göstermektir.

1.1. İki Dilli Rusça-Türkçe Sözlükler

Editörlüğünü F. Ganiyev yapan Rusça-Tatarca sözlüğün 4. baskısında ilk Tatarca iki dilli sözlüklerin el yazılı olduğu ve bu sözlüklerin bazı dar çevrelerin ihtiyaçlarını karşıladığı belirtilmiştir. En eski Tatarca sözlük olarak *Tolkovaniye Yazıka Polovetskogo* [*Толкование языка половецкого; Kıyaklar Dilinin Açıklanması*] adlı sözlük geçmektedir. Bu sözlükte Kıpçakça sözcükler Rusça karşılıkları ile verilmiştir. XV. yüzyıla ait *S Tatarskiy Yazık* [*С татарский язык; Tatar Dilinden*] sözlüğünde 27 Rusça sözcük ve 6 ifade Tatarcaya çevrilmiştir. XVII. yüzyılda Rus tüccarları tarafından hazırlanmış Rusça-Tatarca sözlük de ilgi çekicidir. Bu

1 Azbukovnik, alfabe sırasına göre düzenlenmiş anlaşılmayan sözcük listesi ve bu sözcüklerin açıklanmasıdır. *Azbukovnik* terimi Rusça *azbuka* (=alfabe) sözcüğünden türetilmiştir. Azbukovniklerin temel özelliği, sözcüklerin alfabetik olarak sıralanmasıdır.

sözlükte üç yüzden fazla sözcük ve özellikle ticaret ile ilgili terimler yer almıştır. Bu sözlük ticari ilişkilerde iletişim kurmak için yardımcı bir eserdir (Ganiyev, 1997, s. 6).

Görüldüğü gibi ilk iki dilli sözlükler farklı millet temsilcilerinin iletişim kurmasında yardımcı nitelikleri taşımaktadır. Bundan dolayı yukarıda belirttiğimiz sözlüklerin kavram alanlarına göre hazırlanması şaşırtıcı değildir. Bu sözlükler canlı konuşma geleneğine dayandıkları için alfabetik sıraya ihtiyaç duymamışlardır. Belli bir durumda iletişim kurma ihtiyacını karşıladıkları için bu sözlükteki sözcük ve ifadeler konulara göre ayrılmıştır.

Erken Tatar sözlükleri veya içinde Tatarca da dahil olan sözlükler ile ilgili bilgileri bazı Rus tarihçi ve dilbilimcilerin çalışmalarında bulmak mümkündür. Genel olarak bu çalışmalarda bazı el yazılı sözlüklere atıf gösterilmiş veya bu sözlüklerden bazı parçalar konulmuştur. Böylece ilk Rusça-Tatarca sözlükler üzerine P. Pekarskiy'in Rıçkov hakkındaki kitabında söz edilmiştir. S. Bulıç de erken Rusça-Tatarca sözlüklerden bahsetmektedir. A. Mojarovski, Nişniy Novgorod ruhban okulunda eğitim gören öğrencilerin piskopos Damaskin'in önderliği altında hazırlanmış Rusça-Tatarca-Çuvaşça-Mordovca-Marice sözlüğü anmaktadır. Bununla birlikte Tatar sözlükbilimi ile ilgili S. Halfin, V. Hangildin gibi Tatar dilbilimciler de çalışmalar yapmıştır.

Eski dönem el yazılı Rusça-Tatarca sözlükleri ile ilgili ciddi bir araştırma M. Nugmanov tarafından yapılmıştır. 1964 yılında M. Nugmanov *Russko-Tatarskiye Rukopisniye Slovarei XVII-XVIII Vekov* [*Русско-татарские рукописные словари XVII-XVIII веков; XVII-XVIII. Yüzyıl El Yazılı Rusça-Tatarca Sözlükler*] adlı doktora tez çalışması yapmıştır. Nugmanov'un ele aldığı sözlükler Sankt-Petersburg, Moskova ve Kazan gibi şehirlerde el yazma arşivlerinde bulunmuştur. Nugmanov, Rusça-Tatarca sözlüklerin yapılması için zemin hazırlayan tarihi koşulları açıklamış, Tatarcanın farklı ağızlarını dikkate alarak 11 el yazılı sözlüğün söz varlığını tahlil etmiştir.

Tatarca iki dilli sözlük tarihinde ilk alfabetik sözlük çalışması 1740 yılında P. İ. Rıçkov ve M. Gabdrahmanov tarafından yapılmıştır. Bu sözlük 1540 Rusça sözcüğün Tatarca ve Kalmukça karşılıklarını içermektedir. Fakat sözlük çalışması sona ermemiştir, V (B) harfinde bitmektedir (Ganiyev, 1997, s. 6).

El yazılı sözlüklerden en kapsamlı olanı Kazan jimnaz hocası S. Halfin tarafından hazırlanmış *Russko-Tatarskiy Dvuhtomnyy Slovar* [*Русско-татарский двухтомный словарь; Rusça-Tatarca İki Ciltli Sözlük*] sözlüğüdür. Sözlük yaklaşık 20 bin madde başı içermektedir. 1785 yılında çıkmış bu sözlüğün 1-43 sayfalarında Tatar dilinin kısa grameri verilmiştir. Tatarca sözcükler Arap alfabesi ile yazılmış, yanında Kiril harfli okunuşları verilmiştir. Nugmanov, Halfin'in sözlüğü mevcut el yazılı Rusça-Tatarca sözlüklerden en büyüğü olduğunu ve kendisinden önce hazırlanmış tüm sözlüklerin söz varlığını içerdiğini söylemektedir. Sözlüğe alınan sözcüklerin çoğu, zamanla edebi Tatar dilinde kullanımdan düşüp bugün ya bazı ağızlarda ya da dilim arkaik söz varlığından korunmuştur (Nugmanov, 1964, s. 7, 18).

Sovyet Birliği'nin tanınan türkologu profesör A. Kononov, Sovyet Türkoloji tarihi ile

ilgili makalesinde bu sözlükten bahsetmekte, sözlüğün dil ve sözlükbilimi tarihi bakımından çok değerli eser olduğunu ifade etmektedir. Kononov'a göre bu Rusça-Tatarca sözlük elimize geçen ilk leksikografik eserdir (Kononov, 1953).

XIX. yüzyılın başında Tatarcada ilk basılı sözlükler görülmeye başlamıştır. İlk basılı sözlüklerin örnekleri arasında 1801 yılı İ. Giganov'un ve iki ciltli A. Troyanskiy'in (1. Cilt – 1833, 2. Cilt – 1835) Tatarca-Rusça sözlükleridir.

Basılı Rusça-Tatarca sözlüklerin en kapsamlısı şüphesiz 1892 yılında yayınlanmış Kayyum Nasırı'nin Rusça-Tatarca sözlüğüdür. Elimizde bu sözlüğün 1904 yılında yapılmış ve sözlüğün sonunda Rusçada terim olarak kullanılan yabancı sözcükler listesi ekiyle ikinci baskısı mevcuttur². Bu sözlüğün ana bölümünde yaklaşık 20 bin madde başı, ekinde ise yaklaşık 1,5 bin sözcük mevcuttur. Kayyum Nasırı, sözcüklerin diğer biçimlerini türetmek için kök veya gövdenin yeterli olduğunu düşünerek, sözlük maddelerini bilinçli olarak sözcüklerin kök veya gövde biçimleriyle sınırlamıştır. (Ayrıca sözlükte herhangi bir gramer notu veya Tatar dilinin kısa grameri verilmemiştir). Çağdaş sözlükbilim açısından dil malzemenin bu biçimde verilmesi sözlüğün didaktik değerini önemli ölçüde azaltmaktadır. Ancak tarihi bakış açısından bu sözlük Tatar sözlükbilim geleneği temsilcisi olarak önem taşımaktadır. Tatarca sözcükler Arap alfabesiyle yazılmıştır. Bunun dışında Avrupa dillerinden bilimsel terminoloji olarak Rus dili tarafından benimsenmiş sözcüklerin Tatarcaya kazandırma yöntemleri de ilgi çekicidir.

1894 yılında A. Voskresenskiy'in Rusça-Tatarca sözlüğü basılmıştır. Sözlük, madde başı ve onların Tatarca karşılıkları dışında zengin bir ek malzemeye sahiptir. Sözlüğün içindekilerine bakılırsa sözlüğün ilk bölümü Tatar sözcüklerin telaffuzu ile ilgi olduğunu görüyoruz. Bu sözlüğün büyük bir avantajı şudur: Tatarlar Arap alfabesi ile yazmaya devam ederken Voskresenskiy Tatarca sözcükleri Kiril alfabesi ile vermiştir. Bundan dolayı da sözlükte Tatarca sözcüklerin söylenmesi için Kiril alfabesinin kullanımına bir bölüm ayrılmıştır. Sözlüğün ikinci kısmı Tatarcanın grameri ile ilgilidir. Bu bölümde Tatarcada ünlü uyumu ve ekler hakkında genel bilgi ve sonra isimlerde, fiillerde ve sayılarda kullanılan ekler hakkında bilgiler mevcuttur. Daha sonra isimlerde ve fiillerde çekim ekleri gösterilmiştir, sentaks üzerine kısa bilgi verilmiştir. Sözlüğün maddelerinden önce Rus harflerinin düzeni yer almıştır. Sözlük maddelerinden sonra erkek ve kadın isimleri ve onların Hristiyan Tatarları tarafından telaffuz edilmesi gösterilmiştir. Sözlükteki eklemeler aslında o dönem sözlükbilimi için standarttır, fakat sözlüğün ana dili Rusça olan birisi tarafından hazırlanması da sözlüğe Tatar dili üzerine zengin bilgilerin ilave edilmesini etkilemiş olabilmektedir.

1913 yılında S. Rahmankulu ve A. Karam tarafından kapsamlı bir Rusça-Tatarca sözlük hazırlanmıştır. Sözlük yaklaşık 25 bin madde başı içermektedir. 1920 yılında bu sözlüğün gözden geçirilmiş ve genişletilmiş versiyonu da basılmıştır: Sözlüğün madde başı sayısı 35 bine kadar artırılmıştır. Rusça madde başı sözcüklerin Tatarca karşılıkları Arap alfabesi ile

2 *Polnyy Russko-Tatarskiy Slovar, s dopolneniyem iz inostrannih slov, upotrebyamih v russkom yazike kak nauçnyie termiñi* [Полный русско-татарский словарь, с дополнением из иностранных слов, употребляемых в русском языке как научные термины]

yazılmıştır. 1920 yılı baskısında sözlüğün ana bölümünden önce yayıncıdan ve hazırlayanlar tarafından not konulmuştur. Hazırlayanlar, sözlüğün ilk baskısı çok hızlı tükendiğinden dolayı ikinci baskıyı yapmak zorunda kaldıklarını söylüyorlar. Bu ikinci baskıda ise ilk baskıya göre madde başı %30-35 arttırılmıştır.

1929 yılında Kazan'da A. Karam başta olmak üzere bir grup yazarlar tarafından *Noviy Russko-Tatarskiy Slovar* [*Новый русско-татарский словарь; Yeni Rusça-Tatarca*] sözlüğü yayınlanmıştır. Önceki sözlüğe göre bu yeni sözlükte Ekim devriminden sonra dile giren sözcük ve ifadeler dahil edilmiş, birçok Arapça ve Farsça terimler Tatarca kökenli sözcüklerle değiştirilmiştir.

1950 yılına kadar Rusça-Tatarca sözlüklerden en yaygın kullanılan ve popüler olan 1938 yılına G. Nugaybekov, M. Kurbangaliyev, M. Fazlullin ve F. Amirhan taraflarından hazırlanmış *Russko-Tatarskiy Slovar* [*Русско-татарский словарь; Rusça-Tatarca Sözlük*] eseri idi. 1940 yılında sözlüğün ikinci baskısı gerçekleşmiştir. Sözlüğün madde başları ve onların Tatarca karşılıkları devrimden sonra dilde oluşan değişiklikleri yansıtmıştır. Tatarca kısmı Latin alfabesiyle verilmiştir.

1955-1959 yıllarında SSCB Bilimler Akademisinin Kazan şubesi (*Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü*) dört ciltli Rusça-Tatarca sözlük hazırlamıştır. Sözlüğün madde başı sayısı 75 bini bulmuştur. Bu sözlüğün kelime listesi için D. Uşakov'un *Tolkoviy Slovar Russkogo Yazıka* [*Толковый словарь русского языка; Rus Dilinin Açıklamalı Sözlüğü*] (ciltler 1-4 1934-1940) sözlüğünden istifade edilmiştir. Madde başı sözcükleri için zengin bir örnek malzemesi verilmesi yeni sözlüğün önemli özelliğidir. Sözlüklerde örnek verilmesi ve bu örneklerin seçilmesine ilk dikkat eden Uşakov olduğunu belirtmek gerekir. Uşakov'un hazırladığı Rus dili sözlüğünde Rus leksikografik geleneğinde ilk defa örnekler edebiyat eserlerinden alınmıştır. Madde başı sözcüğünü açıklayan örneklerin edebiyattan seçilme ilkesi bundan sonra sözlüklerde kullanmaya başlamıştır. Tatarca tek dilli sözlüklerde bu yöntem takip edilmiştir.

Şüphesiz bu kadar büyük bir Rusça-Tatarca sözlük günlük konuşmada kullanılan söz varlığı yanı sıra pasif söz varlığını da içermektedir. Bu nedenle yaygın bir şekilde veya günlük konuşmalarda kullanılan sözcükleri içeren tek ciltli sözlüğe ihtiyaç duyulmuştur. Böyle bir sözlük 1971 yılında Ganiyev ve diğerleri tarafından basılmıştır. Yaklaşık 50 bin madde başı içeren tek ciltli sözlüğün kelime listesi temeli olarak S. İ. Ojegov'un *Tolkoviy Slovar Russkogo Yazıka* [*Толковый словарь русского языка; Rus Dilinin Açıklamalı Sözlüğü*] sözlüğü oluşturmuştur. Ojegov'un tek ciltli Rus dili sözlüğü de Rusçada en çok kullanılan söz varlığını tek bir sözlükte toplamak ihtiyacından meydana gelmiştir. Ojegov'un sözlüğü ve bu sözlüğün temelinde sonraki yıllarda genişletilmiş ve düzeltilmiş Rus dilinin sözlükleri Rusçanın aktif ve güncel söz varlığını gösterdiği gibi Ganiyev'in Rusça-Tatarca sözlüğü de sürekli yenilenerek çağdaş dili yansıtarak günümüzde en yaygın biçimde kullanılan Rusça-Tatarca sözlüktür. Sözlüğün ikinci baskısı 1985 yılında, üçüncü baskısı 1991 yılında, dördüncü baskısı ise 1997 yılında gerçekleşmiştir.

1.2. 1997 Yılı Rusça-Tatarca Sözlüğün Yapısı

Sözlüğün dördüncü baskısını 1992 yılında *Tataristan Cumhuriyeti Halklarının Dili Kanunu* ve *Tataristan Cumhuriyeti Halklarının Dillerini Saklama, Öğrenme ve Geliştirme Devlet Programı* kabul edildikten sonra hazırlamaya karar verilmiştir. Yeni sözlük yapılması yaklaşık 6-7 sene talep edecekti, ki buna zaman yoktu. Bu yüzden Moskova'da *Ruskiy Yazık* yayınevinden çıkmış *Rusça-Tatarca Sözlük*'ü düzeltip çıkartmaya karar alınmıştır. 1997 yılı sözlükte bazı Rusça sözcük, deyim ve ifadeler, örnek çevirileri daha kesin ve açık olarak belirlenmiştir. Sözlükte bazı kullanımdan düşmüş sözcükler, ifadeler ve idyomatik klişeler çıkartılmıştır.

Sözlüğün makroyapısı aşağıdaki gibidir:

1. Dördüncü baskı için önsöz (Rusça);
2. Birinci baskı için önsöz (Rusça);
3. Kaynakça;
4. Sözlük kullanma kılavuzu;
5. Rusça ve Tatarca kısaltmalar;
6. Rus alfabesi;
7. Sözlük maddeleri;
8. Rusça-Tatarca yer adları;
9. Fonetik ve diğer özellikleri olan fiil çekimleri ve isim halleri.

Tatarca iki dilli sözlükler Rus sözlükbilimi geleneğine dayandıkları için madde başı yapılandırmasında da Rus sözlükbilimi kuralları görülmektedir. Rus sözlükbiliminde iki dilli sözlüklerin mikroyapısı genel olarak aşağıdaki gibidir:

1. Madde başı ögesi (genel olarak bolt yazılır);
2. Madde başı ögesinin özellikleri (gramer, üslup, kullanım alanı ile ilgili; bu özellikler kısaltmalar şeklinde italik yazılır);
3. Madde başı ögesinin varsa anlam özellikleri (genel olarak parantez içinde italik yazılır);
4. Madde başı ögenin diğer dildeki karşılığı;
5. Gerekliyorsa karşılığının açıklanması (genel olarak parantez içinde çıkış dilinde italik yazılır);
6. Örnekler;
7. Eşkenar dörtgen (◊) işaretinden sonra idyomatik ifadeler, deyimler, atasözleri (genel olarak bolt yazılır) (Berkov, 2004).

1.2.1. 1997 yılı Rusça-Tatarca sözlüğünde madde başı yapılandırması

Madde başı ögesi bolt küçük harflerle yazılmıştır.

Madde başı ögeleri alfabe sırasına göre düzenlenmiştir.

Tüm Rusça sözcükler üzerinde (italik ve tek heceliler hariç) vurgu konulmuştur. Tek heceli sözcüklerde vurgu edatlara geçtiği zaman gösterilmiştir (**на́ пол, по́д нос**). Edebi normlara göre iki kabul edilir vurgu varsa madde başı ögesi iki kere yazılıp ikisi de gösterilmiştir (**на́зло, назло́**).

Eş sesli sözcükler Roma rakamları ile işaretlenip ayrı madde başı olarak verilmiştir:

коса I *ж.* толым, ...

косá II *ж.* с.-х. чалгы ...

Çok anlamlı Rusça sözcüklerin anlamları kalın noktalı rakamlarla ayrılmıştır. Bazı durumlarda rakamlardan sonra parantez içinde anlam açıklamaları verilmiştir:

смутный, -ая, -ое **1.** (*мятежный*) фетнәле...; ~ **время** гаугалы заман **2.** (*тревожный*) шомлы,... **3.** (*неясный*) ачык булмаган, тонык ...

Madde başı ögesi daha çok kalıplarda kullanılırsa madde başı ögesinden sonra iki nokta konulmuş ve ilgili kalıp gösterilmiştir:

баклұши *мн.*: **бить** ~ *разг.* тырай тибү, сөрән сугу, эт сугару

En çok kullanılan kısaltmalar ayrı madde başı olarak yanında parantez içinde tam şekliyle ve cinslik notu ile verilmiştir. Harf kısaltmaları genel olarak gösterilmiştir:

горкóм *м.* горком шәһәр комитеты

медсестра́ *ж.* медсестра; шәфкать туташы

Sözlük maddesinde madde başı ögesi veya onun I işaretiyle ayrılmış değişmez kısmı tilda (~) işareti ile gösterilmemişti.

Her Rusça sözcük için Tatarca karşılık bulunmuştur.

Anlam bakımından yakın karşılıklar virgül, daha uzak olanları noktalı virgül ile ayrılmıştır:

наточить *сов.* что, чего чарлау, кайрау, үткенләү, чарлап (кайрап, үткенләү) кую; (*косу*) янау, янап, кую

Bazı Tatarca sözcük ve özellikle terimlerin parantez içinde Tatarca açıklamaları yapılmıştır.

Sözcüğün anlamları yanında kalıplar ve örnekler gösterilmiştir.

Sözcüğün verilmiş anlamlarının hiç birisine uygun olmayan deyim ve idyomatik ifadeler ♦ işaretinden sonra gösterilmiştir. Ata sözleri de aynı işaretten sonra verilmiştir. Rusça deyim ve ata sözleri Tatarca'da tam karşılıklara sahip değilse, yaklaşık eşit işareti konulmuştur ≈:

берыбые *с.* ... ♦ **на** ~ **и** **рак рыба** *погов.* ≈ ит юкта, үпкә тансык

объятие *с.* ... ♦ **принять (встретить) с распростёртыми** ~ **ями** *кого* кочак жәем каршы алу; ≈ биш куллап каршы алу; ≈ ачык чырай белән каршы алу

Deyim ve idyomatik ifadelerin farklı anlamları parantezli rakamlarla ayrılmıştır:

воробьиный, -ая, -ое ... ♦ ~ **ая ночь** **1)** (с непрерывной грозой) ...; **2)** (короткая летняя ночь) ...

Böylece, genel olarak sözlük madde yapısı aşağıdaki gibidir:

1. Madde başı sözcüğü;
2. Dilbilgisel notlar (cins, fiil şekli, dilbilgisel kategori...);
3. Sözcüğün kullanma alanı ile ilgili notlar;
4. Üslup notları;
5. Rusça sözcüğün ayrı anlamlarının parantez içinde açıklanması;
6. Sözcüğün Tatarca karşılığı;
7. Bazı siyasal, bilimsel terimlerin Tatarca açıklanması;
8. Rusça deyimler, bileşik terimler ve örnekler ve onların Tatarca karşılıkları;
9. Sözcüğün herhangi bir anlamına uymayan ♦ işaretinden sonra idyomatik ifadeler, deyimler ve ata sözleri.

1.3. Rusça-Tatarca Sözlüklerde Sorunlar

Rusça-Tatarca sözlükler hazırlanırken sözlükbilimcilerin karşılaştıkları iki önemli sorun mevcuttur. Bunların birisi nisbî sıfatlarıyla³, ikincisi ise fiillerle ilgilidir. Rusçada özel göstergelere sahip olan nisbî sıfatlar Tatarcada herhangi bir özel ek almamaktadır ve genel olarak isim tamlaması biçiminde önümüzde çıkan tamlamaların ilk unsurudur. Rus dilbilim bakımından bu tür tamlamalarda ilk unsurun sıfat olduğuna dair herhangi bir morfolojik belirtme bulunmamaktadır. Buna göre de bu sözcükler Rus dilbiliminde isim olarak kabul edilmektedir. İncelediğimiz sözlüğün kullanım kılavuzunda nisbî sıfatların Tatarcaya isim olarak çevrilmesi uygun görüldüğü dile getirilmiştir. Tatarca isimden sonra bu sözcükten sonra açıklanan unsurun geldiğini gösteren iki nokta konulur, açıklanan unsur ek aldığına üç noktadan sonra ekin kalın şekli gösterilir. Rusça sıfat Tatarcaya isim dışında başka yöntemlerle çevrildiğinde yine Tatarca karşılıktan sonra üç nokta konulur:

дѣтск||ий, -ая, -ое 1. балалар ...ы; ~ ая литературă балалар әдәбияты; ... 3. перен. балаларча ..., сабыйларча ..., балалар ...ы; балалык ...ы; балаларга хас булган; ~ ое рассуждѣние балаларча фикер йөртү ...

İkinci sorun fiillerle ilgilidir. İncelediğimiz Çağdaş Türk dilleri sözlüklerinde Rusça fiilin belirsiz haline (İng.: infinitive) uygun bir fiil şekli bulunmadığı söylenmektedir. Bu yüzden Rusça- fiilin belirsiz hali Türk dillerine kural olarak 1) tekil ikinci emir kipi; 2) -mak ekli fiil; 3) -u isim-fiil ile çevrilmektedir. İncelediğimiz Rusça-Tatarca sözlükte üçüncü yöntem tercih edilmiştir.

Fiil çevirilerinde mevcut diğer sorun ise Rusça fiillerin sürekli ve süreksiz şekillerinin Tatarca olarak gösterilmesidir. Türk dillerinde fiillerde süreklilik/süreksiz kategorisi yoktur. Rusça belirsiz fiillerinde semantik bakımından var olan süreklilik/süreksizlik Türk dillerinde genel olarak değişik zaman formlarında belli olmaktadır. Bu yüzden sözlükte fiillerin karşılıkları genel olarak Rusça süreksiz şekli yanında verilmiştir, sürekli şekilleri yanında ise süreksiz olana atf gösterilmemiştir. Sürekli fiillerinin süreksiz biçiminden farklı anlamları mevcut olduğu durumlarda bu anlamlar sürekli fiillerin yanında gösterilmiştir:

насчитыва||ть несов. 1. см. насчитать; 2. саналу, исәпләнү, бар булу; стройотряд ~ ет нѣсколько сотен бойцов төзелеш отрядында берничә йөз эшче бар

3 Rus gramer kitapları örnek alınarak geliştirilmiş Tatarca dilbilgisinde nisbî sıfatlar olarak bilinen sıfatlar Türkiye Türkçesinde belirtisiz isim tamlamasının ilk unsurudur. (portakal suyu, masa lambası, demir kapı).

2. Sonuç

İki dilli sözlük, iki dil arasındaki ilişkileri yansıtan eserdir. Bu dil çifti arasında ilk sözlüklerin XV. yüzyılda yapılmaya başladığı Rusça ve Tatarca arasındaki ilişkilerin yüzyıllarca sürdüğünü göstermektedir. Ruslar ve Tatarlar arasındaki iletişim alanının gelişmesi ve genişlemesi özellikle XVI. yüzyılda hız kazanmıştır. Bu zamandan itibaren aktif bir şekilde Rusça-Tatarca sözlüklerin hazırlanması gözetilmektedir. Günümüzde de Rusça-Tatarca sözlüklerin yapılması devam etmektedir.

Tatarca sözlükbiliminin gelişmesini Rus sözlükbilimi etkilemiştir. 1934-1940 yıllarında basılmış D. Uşakov'un (Ed.) *Tolkoviy Slovar Russkogo Yazıka* hem Rus sözlükbilimi için dönüm noktası olduğu gibi Rusya topraklarında yaşayan diğer milletlerin sözlükçülük işini de etkilemiştir. Tatarca tek dilli ve iki dilli sözlükler de *Tolkoviy Slovar Russkogo Yazıka* 'da kullanılmış ilkeleri takip etmektedir. Bu ilkeler özellikle sözlüğün mikroyapısında belli olmaktadır.

Rusça ve Tatarca farklı sistemli diller olduğundan dolayı bu dil çifti için sözlük hazırlanmasında bazı sorunların ortaya çıkması şaşırtıcı değildir. Genel olarak bu sorunlar sıfat ve fiillerle ilgilidir. İncelediğimiz Rusça-Tatarca sözlüğünde sıfatların isim olarak, belirsiz fiil şekillerin -u yapılı isim-fiil olarak Tatarcaya çevrilmesi tercih edilmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Berkov, V. (2004). *Dvuyazychnaya leksikografiya: Uçebnik, 2-e izd., pererab. i dop.*. Moskva: OOO İzdatelstvo Astrel.
- Buliç, S. (1904). *Oçerk istorii yazıkoznaniya v Rossii. T. 1. (XIII v.- 1825)*. S-Peterburg: Tipografiya M. Merkuşeva.
- Corread, M-H. (2006). Bilingual Lexicography. *Encyclopedia of Language and Linguistics, Vol. 1, Ed.-in-Chief K. Brown*, 787-796.
- Dmitriyev, M. (Ed.). (1955-1959). *Russko-tatarskiy slovar v 4 t.* Kazan: Tatknigoizdat.
- Ganiyev, F. (Ed.). (1997). *Russko-tatarskiy slovar*. M.: İnsan.
- Karam, A. (Ed.). (1929). *Noviy russko-tatarskiy slovar: Kratkoye nauçno-populyarnoye tolkovaniye 32 000 russkih i inostrannih slov*. Kazan: Koop. izd. Yanga Kitab.
- Kononov, A. (1953). İz istorii oteçestvennoy tyurkologii. *Uçeniy zapiski instituta vostokovedeniya AN SSSR*, t. VI.
- Kozirev, V. ve Çernyak, V. (2000). *Vseleonnaya v alfavitnom poryadke*. Sankt-Peterburg: İzdatelstvo PGPU im. A. İ. Gertsena.
- Minnullin, K. ve Valiullin, R. (1998). *Tatarskiy yazık v slovaryah*. Kazan: Master Layn.

- Mojarskiy, M. (1878). Rukopisniy pyati-yazıçını slovar v Nijgorodskoy seminarsoy biblioteke i ego proishojdeniye. *Russkaya starina*, (dekabr), 705-707.
- Nasiri al-Kazani, A.-K. (1904). *Polniy russko-tatarskiy slovar; s dopolneniyem iz inostrannih slov, upotrebyaemih v russkom yazıkke kak nauçniye termini*. Kazan: Tipo-litografiya İmperatorskago Universiteta.
- Nugmanov, M. (1964). *Russko-Tatarskiye Slovarei XVII-XVIII vekov. Avtořef. diss. na soisk. uç. stepeni kand. fil. nauk*. Kazan.
- Pekarskiy, P. (1867). *Jizn i literaturnaya perepiska P. İ. Riçkova*. SPb: Tipografiya İmperatorskoy akademii nauk.
- Rahmankulov, S. ve Karam, A. (1920). *Polniy russko-tatarskiy slovar*. Kazan: izdaniye knigoizdatelskogo t-va Gasr.
- Uşakov, D. (Ed.). (1935-1940). *Tolkoviy slovar russkogo yazıka (4t.)*. Moskva.
- Voskresenskiy, A. (1894). *Russko-tatarskiy slovar; s predisloviem o proiznoşenii i etimologičeskih izmeneniyah tatarskih slov*. Kazan: Tipo-litografiya Universiteta.

